

Wanneer burgers samen het heft in handen nemen (deel 2)

Burgercollectieven nader bekeken: de domeinen energie en voedsel & landbouw

Kati Van de Velde, Dirk Holemans, Tine De Moor

In het vorige nummer van Oikos stond een eerste artikel over de resultaten van het onderzoek dat Oikos Denktank in 2018 in opdracht van de Koning Boudewijnstichting voerde naar burgercollectieven in België. Daaruit bleek dat een groeiende groep mensen niet langer vrede neemt met hun rol als louter consument of passieve burger, maar daarentegen zelf initiatieven opstart om mee te voorzien in goederen en diensten die horen bij een duurzame, toekomstgerichte samenleving. Op die wijze willen ze meer controle krijgen op wat op hun bord komt, door de stekker naar binnen komt of op andere wijze hun dagelijkse leven beïnvloedt.

Gaf het eerste artikel de algemene resultaten en conclusies weer van het onderzoek, dan focussen we in dit tweede deel heel concreet op de domeinen energie en voeding/landbouw: welke rol kunnen de burgercollectieven in deze domeinen spelen in een eventuele transitie van maatschappelijke systemen?

Energie: de rol van energiecoöperaties in België

Wanneer CVBA Beauvent op 12 oktober 2017 in amper twaalf uur tijd anderhalf miljoen euro ophaalt bij 650 coöperanten uit de streek, kunnen we wel stellen dat het hier meer betreft dan louter een sympathiek, kleinschalig initiatief. Toch is het peanuts in het licht van de immense uitdaging die ligt in het omvormen van ons energiesysteem tot een volledig duurzaam systeem.

Energiecoöperaties verschillen van traditionele bedrijven doordat ze waarde- en niet winstgedreven zijn, democratisch en maatschappelijk gedragen

In Europa verenigen (een groot deel van de) burgercoöperaties voor hernieuwbare energie zich in REScoop, de Europese federatie van Renewable Energy Sources Cooperatives. Ze zetten in op het opwekken van hernieuwbare energie, het beperken van energieverbruik of samenaankoopinitiatieven, en vertrekken daarbij vanuit de behoefte van hun eigen (geëngageerde) leden om actieve deelgenoot of 'prosumer' te zijn in de ener-

gietransitie. Hiermee willen ze mee de handen uit de mouwen steken als antwoord op de ontoereikende inspanningen door overheid en traditionele bedrijven voor het realiseren van een volledige energietransitie. De investeringen die traditionele bedrijven

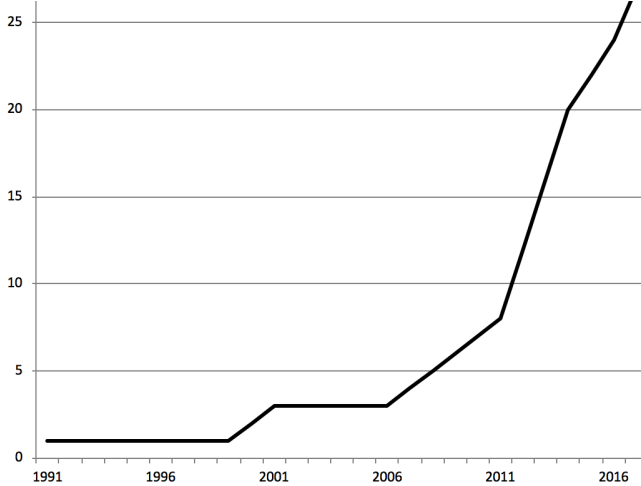
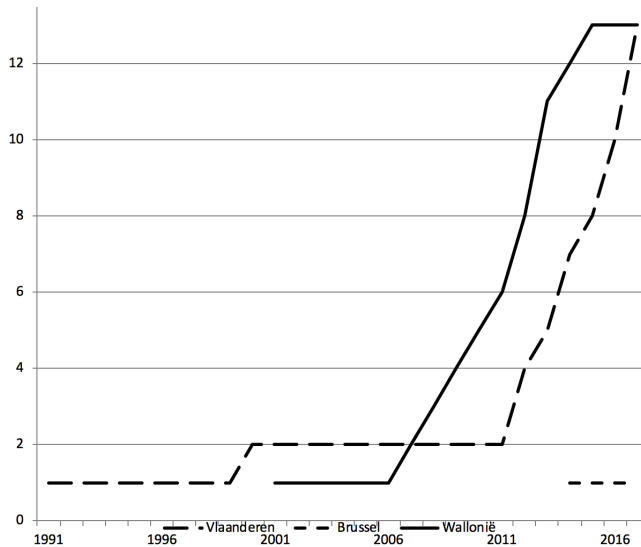
doen in duurzame energievormen als windmolens, staan immers niet in verhouding tot hun werkelijk aandeel in de energiemarkt. De overheid koos op haar beurt onvoldoende voor een toekomstgericht beleid toen ze in de jaren '70 op een kruispunt stond in de nasleep van de oliecrisis en stijgende energieprijzen.

Energiecoöperaties verschillen van traditionele bedrijven doordat ze waarde- en niet winstgedreven zijn, democratisch en maatschappelijk gedragen: burgers beslissen mee over de modaliteiten en de opbrengsten vloeien terug naar de lokale gemeenschap. Hernieuwbare energiebronnen als wind en zon behoren in hun visie immers toe aan de gemeenschap.

Energiecoöperaties in België vandaag

België telde begin 2017 zevenentwintig hernieuwbare energiecoöperaties. De pionier onder de Belgische coöperaties, Ecopower, ontstond in 1991 maar bouwde pas negen jaar later, in Eeklo, haar eerste windmolen. Het toenmalige gebrek aan professionele kennis van onder andere wetgeving, juridische en technische vereisten werd inmiddels vervangen door intensieve onderlinge samenwerking onder REScoops, wat het makkelijker maakt voor nieuwe initiatieven om te professionaliseren.

In 2000 kwam er met Beauvent een tweede speler op de markt en nog een jaar later zag met Allons en Vent de eerste Waalse energiecoöperatie het levenslicht. Vanaf 2007 groeide het aantal energiecoöperaties geleidelijk aan om sinds 2012 fors toe te nemen. In het vorige nummer van Oikos tijdschrift verklaarden we deze groei in de context van de financieel-economische crisis, die dienst deed als wake-up call: de burgers waren hun vertrouwen in markt en overheid verloren. Opmerkelijk is dat de evoluties in Vlaanderen en Wallonië een zeer gelijkaardig patroon volgen, zij het dat het aantal Waalse coöperaties sterk groeide vanaf 2007 terwijl dit bij de Vlaamse pas begon in 2012 (zie figuur). Mogelijke oorzaken voor het later doorzetten van deze trend in Vlaanderen zijn het grote ledental van Ecopower (die gedurende een lange tijd zelf de coöperatieve verzuchtingen van de Vlaming op haar eentje kon invullen), en mogelijks ook de andere beleidscontext, maar dit vergt nader onderzoek. Het betreft voor alle duidelijkheid in beide grafieken de cumulatieve evolutie. Omdat energiecoöperaties over het algemeen stabiele organisaties zijn — er verdwijnen er weinig, zeker op korte termijn — gaat het hier om een goede weergave van de actuele situatie.

Figuur 1 – Evolutie hernieuwbare energiecoöperaties in België (cumulatieve cijfers)**Figuur 2 – Gewestelijke evolutie hernieuwbare energiecoöperaties (cumulatieve cijfers)****Case studies: Courant d'Air en Campina*****Courant d'Air***

Courant d'Air vond zijn oorsprong bij twee personen die in 2004 het idee hadden om een eigen windproject te ontwikkelen. Gedurende vijf jaar werkten ze hier op vrijwillige basis aan, doch gaandeweg en mede door de nauwe contacten met Ecopower

kregen ze steeds meer het idee om burgers te betrekken en een coöperatie op te richten. Na vijf jaar voorbereidend werk kregen ze de vergunning voor een windpark van vijf molens in Weismes. Kort daarop, in 2009, werd de burgercoöperatie Courant d'Air opgericht. De vennootschap van de twee initiatiefnemers, die fungeerde als projectleider, richtte dan een partnerschap op waarbij twee molens in hun handen bleven, twee molens aan de nieuwe coöperatie werden toegekend en één aan Ecopower. Courant d'Air startte vervolgens met de verkoop van aandelen om de bouw van de twee molens te financieren. Een jaar later was het nodige bedrag van een miljoen euro verzameld (Ecopower leverde de rest van het nodige geld via een lening) en begon de bouw van het park, die werd afgerond in 2012. In de jaren volgend op hun eerste windpark in Weismes ontwikkelde Courant d'Air in partnerschap met andere actoren nog windparken in Walhain (waar ze voor 44,86% aandelen heeft in twee van de zes molens) en in de Franse gemeente Chagny (met een investering van € 50.000 als symbolische actie). Sinds 2017 realiseerden ze ook hun eerste twee zonneprojecten in Welkenraedt (een 400-tal panelen op het gemeentelijk sportcentrum) en Weismes (panelen op de gemeentelijke scholen).

Cruciaal in de ontwikkeling en professionalisering van deze coöperatie zijn, naast de concrete windmolens en fotovoltaïsche installaties, twee Europese investeringsprogramma's: Horizon 2020 en Leader 14-20. Horizon 2020 wil onderzoek en innovatie ondersteunen in het kader van de Europa 2020-strategie. Om aanspraak te kunnen maken op dit programma werd een consortium opgericht van zes Europese actoren: vijf Europese coöperaties, waaronder Courant d'Air en Ecopower, en de overkoepelende federatie REScoop.eu. Het consortium kreeg de naam REScoop MECISE (Mobilizing European Citizens to Invest in Sustainable Energy) en heeft tot doel een balans te vinden tussen energieproductie en energiebesparing, waarbij de inkomsten uit opwekking van hernieuwbare energie het consortium toestaan om te investeren in energie-efficiëntie. De Europese Commissie ondersteunt het vier jaar durende programma met 2 miljoen euro op voorwaarde dat dit resulteert in een vijftienvoud aan investeringen (30 miljoen euro).

Het Europese programma LEADER 14-20 (Liaison Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale) heeft als doel om lokale actoren te ondersteunen in de toekomstgerichte ontwikkeling van hun plattelandsregio. Twintig Waalse Groupes d'Action Locale (GAL) werden erkend als LEADER-gebied en krijgen subsidies voor projecten ter bevordering van plattelandsgebied. In het zuiden van de Duitstalige Gemeenschap is Courant d'Air binnen de plaatselijke GAL verantwoordelijk voor het domein energie. De coöperatie ontwikkelde hiervoor de actie "La chasse aux joules", die zich richt op de sensibilisering van jongeren door hun scholen als testcase te gebruiken voor een verhoogde energie-efficiëntie.

Deze twee gesubsidieerde programma's stelden Courant d'Air in staat om personeel te betalen en verder te professionaliseren. Inmiddels helpt de coöperatie de gemeente Weismes ook met zijn energie-efficiëntie, heeft ze een project met een elektrische deelauto lopen en organiseerde ze tal van andere sensibiliserings- en mobiliseringsacties. In 2017 rondde de coöperatie de kaap van 2000 aandeelhouders.

Campina Energie

Campina Energie is ontstaan uit een crowdfundingactie van Turnhoutse burgers met als doel een lokale watertoren te kopen en er een ontmoetingsplek voor buurtbewoners van te maken. Toen dit niet lukte, besloot de groep achter de actie, vzw De Koep, om met het verzamelde geld de stad op een andere manier duurzamer te maken. Het idee om een energiecoöperatie op te starten ontstond tegelijk met de afwijzing door het toenmalige stadsbestuur van een vergunningsaanvraag door Eneco, een Nederlands energiebedrijf, om twee windmolens te bouwen in Turnhout. Nadat zich in december 2013 een groep enthousiaste bewoners verenigde, contacteerde Eneco hen met de vraag om te bekijken hoe lokale groepen een rol konden spelen in een nieuwe vergunningsaanvraag. Verschillende gesprekken later diende Eneco in september 2014 een nieuwe aanvraag tot vergunning in, met Campina Energie als structurele partner. De samenwerkingsovereenkomst tussen Eneco en Campina Energie bepaalde dat de coöperatie 20% van de aandelen van het windpark kon verwerven. Pas in maart 2015, een klein anderhalf jaar nadat het eerste idee voor een energiecoöperatie was ontstaan, werd de eigenlijke CVBA Campina Energie opgericht. In januari 2016 ging de coöperatie over tot een eerste kapitaalinzameling. Na amper een tweetal weken stond het vereiste investeringsbedrag van 550.000 euro op de rekening. In mei 2017 startten de werken voor de twee molens die in november begonnen te draaien en op het einde van dat jaar werd Campina Energie officieel mede-eigenaar.

Campina Energie is op dit moment nog steeds een vrijwilligersorganisatie zonder betaalde krachten maar telt ondertussen wel al een 750 coöperanten die samen meer dan drieduizend aandelen bezitten. De aandeelhouders investeren in de cvba die op haar beurt investeert in specifieke projecten. Hierdoor zijn de burgers mede-eigenaar van alle projecten en is het risico van de investering verspreid over meerdere initiatieven.

De rol van hernieuwbare energiecoöperaties in de transitie naar een duurzaam energiesysteem

Ook los van bovenstaande voorbeelden, valt de opmars van hernieuwbare energiecoöperaties in België niet te ontkennen. Beschouwd binnen het gehele (duurzame) energieveld, past echter de nodige bescheidenheid. Ecopower bijvoorbeeld, dat naast energieproducent ook de energieleverancier voor duurzame coöperatieve energie is in Vlaanderen, heeft slechts een marktaandeel van 1,49% voor het aantal huishoudelijke afnemers van elektriciteit in Vlaanderen. Wanneer we vervolgens naar het totale geproduceerde vermogen van windmolens kijken in Vlaanderen (1135,9 MW), valt op dat Ecopower en Beauvent, de twee grootste energiecoöperaties in Vlaanderen, respectievelijk verantwoordelijk zijn voor slechts 3,0% en 0,2% van dit vermogen. Dit vertaalt zich in een aandeel van slechts 4% van alle windturbinevermogens in Vlaanderen die in handen zijn van burgercoöperaties ten opzichte van 96% dat in handen is van energiemultinationals of projectontwikkelaars met een hoog overnamerisico.

COCITER, de overkoepelende coöperatie van de Waalse REScoops en tevens hernieuwbare energieleverancier in Wallonië, heeft sinds haar ontstaan in 2015 de capaciteit om te leveren aan meer dan 14000 huishoudens. Vooralsnog doet ze dit echter nog maar

aan 2400 klanten, hoewel het doel is om op middellange termijn meer klanten te werven en hun capaciteit volledig te benutten.

Uit deze cijfers kunnen we concluderen dat het noodzakelijk is om nog veel te groeien, willen energiecoöperaties een grotere impact op het hele energieveld hebben. Wat is er nodig opdat zij een volwaardig alternatief kunnen vormen voor de gevestigde orde? In het onderzoek van Oikos naar burgercollectieven in België werd ruime aandacht besteed aan de theorie rond transitie. Zonder in detail te treden, bleek daaruit dat er zowel een belangrijke rol is weggelegd voor de overheid als voor de niches/burgercollectieven zelf. Maar wat betekent dit nu concreet voor de sector van hernieuwbare energiecoöperatieven? Een mooi voorbeeld van de impact van het overheidsbeleid op mogelijke burgerinitiatieven is de Duitse *Energiewende*. Als een van de eerste landen voerde Duitsland al in 1990 een wettelijke regeling in die bepaalde dat stroom uit hernieuwbare energie op het net wordt toegelaten, en kwamen er minimale vergoedingen voor deze stroomproductie. Deze feed-intarieven werden wereldwijd het model. Het creëerde een stimulerend kader voor de uitbouw van hernieuwbare energie, waarbij burgerinitiatieven een centrale rol speelden. In 2012 was in Duitsland een kwart van de elektriciteitsproductie afkomstig uit hernieuwbare energiebronnen, waarbij bijna de helft van de geïnstalleerde capaciteit in handen was van burgers en hun coöperaties. Wanneer de Duitse regering onder druk van de Europese Unie haar systeem van feed-intarieven in 2016 moest vervangen door aanbestedingen, werd het heel wat moeilijker om nieuwe burgerinitiatieven op vlak van hernieuwbare energie op te starten.

De rol van overheden: Partnerstaat

Zoals hierboven aangegeven, is het aangewezen dat overheden, van het Europese tot het lokale niveau, een toekomstgericht beleidsplan ontwikkelen dat mogelijkheden biedt om energiecoöperaties te ondersteunen. Een belangrijk argument hierbij is dat burgers zo het eigenaarschap van hun omgevingsenergie terugclaimen. Op deze manier vloeien de opbrengsten van die omgevingsenergie dan ook terug naar de gemeenschap. Om dit te verwezenlijken kunnen overheden in samenwerking met deze burgercoöperaties het coöperatieve ondernemerschap stimuleren. Dit zou concreet kunnen betekenen dat een minimum aan burgerparticipatie bij nieuwe energieprojecten vereist wordt. De Waalse regering keurde in 2013 al een *cadre de référence* goed waarin te respecteren normen werden opgesteld voor nieuwe windmolens groter dan 100 kW. Het verplicht privéontwikkelaars, indien lokale overheden dit vragen, om het eigenaarschap van hun projecten open te stellen tot 24,99% voor burgers en nog eens 24,99% voor de gemeenten. Hoewel het kader nooit is omgezet in een decreet en dus geen legale kracht bezit, blijkt het in de realiteit wel maatschappelijk afdwingbaar wanneer een lokale overheid dit vraagt en voet bij stuk houdt. De provincie Oost-Vlaanderen ontwikkelde eveneens in 2013 een gelijkaardig model, dat stelt dat elk windproject enerzijds voor minstens 20% open moet staan voor participatie van burgers of lokale overheden, en anderzijds een omgevingsfonds moet oprichten dat rechtstreeks wordt toegekend aan de burgers. Met dit omgevingsfonds kunnen burgers projecten financieren die de levenskwaliteit van hun omgeving moeten verhogen. Het Deputatiebesluit werd weliswaar vernietigd, maar het Provincieraadsbesluit van 24 april 2013, waar enkel het principe van de rechtstreekse participatie in vervat zit, kon wel blijven bestaan. In dat Provincieraadsbesluit werd ook voorzien in een systeem van fondsbijdragen¹

Ook op het lokale niveau vinden we voorbeelden van gemeenten die, vaak naar aanleiding van het burgemeestersconvenant, lokale verankering van duurzame energieprojecten in hun beleidsplan opnemen. In Vlaanderen nam de Oost-Vlaamse gemeente Eeklo als pionier in België het gemeenteraadsbesluit om bij openbare aanbestedingen voor windprojecten punten toe te kennen voor inwonersparticipatie. Hierdoor kon Ecopower begin 2000 zijn eerste windmolen bouwen hoewel het, buiten een watermolen in Rotselaar, geen ervaring had met dergelijke grote projecten. In 2017 schreven de gemeenten Kuurne en Sint-Pieters-Woluwe een zonnebestek uit, waarin ze een criterium voor burgerparticipatie opnamen en stemde Laarne een gemeenteraadsbesluit waarin hernieuwbare energieprojecten tot 50% worden opengesteld voor participatie van burgers en overheid. In het najaar van 2017 steunde het schepencollege van Leuven als eerste gemeente in Vlaams-Brabant REScoops door een visienota goed te keuren die streeft naar minstens 50% rechtstreekse participatie van burgers en de lokale overheid.² Gelijkaardige voorstellen rond burgerparticipatie in energieprojecten werden later ook goedgekeurd in de gemeenten Kontich (Antwerpen), Tienen (Vlaams-Brabant), Torhout, Oostkamp en Damme (alle drie West-Vlaanderen).

In Wallonië hebben de gemeenten Amel en Büllingen twee energiecoöperaties (Courant d'Air en Ecopower) uitgekozen om een windpark te ontwikkelen dat voor 100% in handen komt van de gemeenten en de twee coöperaties. Het aanbod van Courant d'Air en Ecopower voorziet daarbij in een deelname van de gemeenten in de uitbating tot 60% van het park (afhankelijk van de wensen en financiële capaciteiten). Burgers zullen via Courant d'Air en Ecopower kunnen investeren in minstens 40% van het park (2/3 Courant d'Air – 1/3 Ecopower).

Andere gemeenten in Wallonië, zoals Villers-le-Bouillet, Modave en binnenkort ook Lierneux, liggen mee aan de basis voor de oprichting van coöperaties gecontroleerd door de gemeente. De gemeente Villers-le-Bouillet zet bijvoorbeeld al een aantal jaren in op duurzaam energiebeheer en op het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen. Zo heeft het een publiek-private samenwerking opgestart om haar project te realiseren op vlak van burgerwindenergie. Dit is een primeur in België. Het burgerwindproject werd door de bevolking van Villers eerder gunstig onthaald omdat de inwoners al sinds 2005 vertrouwd waren met de aanwezigheid van een windturbinepark op hun grondgebied. De gemeente voerde een belangrijke en diverse informatiecampagne ten aanzien van alle betrokkenen: via publicaties in het gemeentebulletin, persartikels, alle postbussen, presentaties voor de verschillende gemeentelijke diensten, de adviesraad van senioren en de CCMTA (gemeentelijke adviescommissie planning en mobiliteit), en door het organiseren van open vergaderingen voor burgers om hen zo aan te moedigen om financieel deel te nemen aan het project.

In de gemeente Modave, meer in het bijzonder in de wijk Les Trinitaires, zijn er vijf nieuwe windmolens in werking getreden. Een van deze windmolens wordt uitgebaut door de coöperatieve Eole Modave, met als aandeelhouders zowel de gemeente Modave, als burgers en lokale bedrijven. De vier andere windmolens worden uitgebaut door de onderneming Wind4Wallonia, een partnerschap tussen vijf Waalse intercommunales en Engie Electrabel.

De casussen waar de overheid optreedt als partnerstaat (i.e. een overheid die met burgercollectieven in een wederzijds versterkende relatie treedt) bestaan, maar zijn nog

te beperkt opdat de evolutie naar een matuur alternatief zich voort kan zetten. Een vereiste voor een geslaagde transitie is dat deze trend zich doorzet binnen lokale, provinciale en regionale niveaus zodat REScoops deze kansen kunnen aangrijpen om verder te groeien. In navolging van de groeiende vraag naar participatie sprongen de traditionele bedrijven en ontwikkelaars echter ook op de coöperatieve kar, door financieringscoöperaties op te richten onder het moederbedrijf. Hiermee staan ze beperkte financiële burgerparticipatie toe en lenen ze het opgehaalde geld uit aan het moederbedrijf. In ruil krijgen de aandeelhouders een dividend en mogelijke extra voordelen bij het moederbedrijf. Anders dan bij REScoops leidt dit echter niet tot volwaardig coöperatieve energieprojecten met lokale verankering, omdat het moederbedrijf de controle behoudt en geen inspraak van de coöperant duldt.

Hoe kunnen we dit dan vertalen naar concrete aanbevelingen voor overheden om echte kansen te bieden aan REScoops als een ware partnerstaat? In eerste instantie kunnen lokale overheden actief zoeken naar mogelijkheden tot duurzame energieprojecten op hun grondgebied, iets wat mooi aansluit bij het burgemeestersconvenant waartoe gemeenten zich engageren. Dit houdt in: het screenen van publieke daken voor zonneprojecten en van publieke gronden voor windprojecten. Grond is één van de grootste obstakels voor energiecoöperaties, aangezien projectontwikkelaars al vele mogelijke locaties onder contract brachten waardoor er amper geschikte privégronden overblijven (de zogenaamde *windrush*). Vanuit dit opzicht kunnen overheden actief op zoek gaan naar partnerschappen met eigenaars van gronden of gebouwen die zich lenen tot wind- of zonprojecten. Potentiële partners hiervoor zijn onder andere de kerkfabrieken, intercommunales en OCMW's. Wanneer een overheid de mogelijke duurzame zonne- en windenergieprojecten op zijn grondgebied heeft opgesteld, kan ze in de aanbesteding duidelijke kwalitatieve criteria opnemen die punten geven aan burgerparticipatie door te verwijzen naar de ICA-definitie. Naast deze kwalitatieve ondersteuning kan de overheid ook coöperatief zonedelen mogelijk maken. Ook hier kunnen coöperaties een rol spelen.

Het belang van samenwerking

Voortbouwend op de theorie rond transitie, onderscheiden we nog twee belangrijke taken voor de hernieuwbare energiecoöperaties zelf: het creëren van een breed draagvlak en het intensief samenwerken met andere energiecoöperaties. In Gent heeft de energiecoöperatie EnerGent sinds haar ontstaan werk gemaakt van een breed en gevarieerd netwerk. EnerGent ontstond uit een lokaal burgercollectief (Buren van de Abdij) met de steun van het Transitienetwerk Middenveld. Dit netwerk, bestaande uit actoren uit allerlei domeinen en organisaties, heeft de coöperatie sterk geholpen bij het creëren van een draagvlak, het verspreiden van haar ideeën en het aanzienlijk doen stijgen van de bekendheid van haar projecten. Dit transitienetwerk is uiteindelijk uitgemond in een gevarieerde en pluralistische adviesraad die de coöperatie bijstaat. Een dergelijk model kan interessant zijn voor andere energiecoöperaties. Hoe breder het netwerk en gevarieerder de steun die een energiecoöperatie kan genieten, hoe gemakkelijker een energiecoöperatie een breed draagvlak kan ontwikkelen. Ten tweede blijkt samenwerking tussen verschillende energiecoöperaties cruciaal om kleinere, beginnende coöperaties een duw in de juiste richting te geven. Het is de taak van de ervaren coöperaties om jonge energiecoöperaties te betrekken bij nieuwe projecten, kansen te bieden en te ondersteunen waar nodig. Op die manier kan er een breed verspreid

netwerk van energiecoöperaties ontstaan dat als niche kan groeien en zich kan ontwikkelen als volwaardig alternatief energiesysteem.

Over het algemeen staan de Waalse energiecoöperaties dicht bij het maatschappelijk middenveld en dit door middel van samenwerking met vzw's en via participatie in de lokale verenigingen. Zo is de coöperatie Courant d'Air een goed voorbeeld van de samenwerking tussen verschillende actoren. Ze is bijvoorbeeld nauw verbonden met en mede-oprichter van de beweging Est En Transition. Dat is een netwerk van organisaties uit Oost-België dat zich inzet voor een meer rechtvaardige, respectvolle en broederlijke samenleving. Eenvoudigweg elkaar ontmoeten, elkaar leren kennen, nuttige informatie, kennis en know-how uitwisselen en samenwerken. Courant d'Air werkt ook nauw samen met de vastgoedcoöperatie Novacitis in Luik. Novacitis co-creëert vastgoedprojecten (zakencentra, innovatieve woningen) en ontwikkelt coöperaties. Daarnaast ondersteunt Courant d'Air ook zelf andere organisaties uit de civiele samenleving. Een voorbeeld hiervan is Cap Terre, dat als doel heeft hulp te verlenen aan iedereen die moeilijkheden ondervindt bij sociaal-professionele integratie, door het organiseren van trainingen of productieve activiteiten in verschillende sectoren: biologische tuinbouw, eco-constructie... Courant d'Air werkt ook samen met de vzw Financité (die burgerparticipatie stimuleert, onderzoek doet en inzet op bewustwording en belangenbehartiging), de vzw SAWB (die zegt dat winst geen doel is op zichzelf, maar een middel om doelstellingen van algemeen belang te dienen), de coöperatie Medor (een tijdschrift waarin elke burger een actieve rol kan spelen) en andere lokale verenigingen.

Voeding en landbouw: de band tussen burger en producent hersteld

Net zoals het energiesysteem staat ook het landbouw- en voedselsysteem voor een aantal duurzaamheidsuitdagingen en dit zowel op sociaal als op ecologisch vlak.

Zonder ons te verliezen in cijfermateriaal, toch even enkele gegevens. Maar liefst 873 landbouwbedrijven in België deden tussen 2013 en 2016 de boeken toe. Het aantal landbouwbedrijven in België waar het bedrijfshoofd ouder is dan vijftig jaar en geen opvolger heeft, steeg in dezelfde periode met zeven en een half procent. Evengoed kunnen we stellen dat de intensieve veehouderij in België en bij uitbreiding in West-Europa ook is verbonden met ontbossing in verafgelegen gebieden, waaronder Zuid-Amerika, met name door sojateelt om te voorzien in veevoeder. Bovendien gaat minstens twintig procent van het geproduceerde voedsel verloren en is de landbouw verantwoordelijk voor minstens tien procent van de uitstoot van broeikasgassen in Europa.

Tegelijk tonen de vele burgercollectieven op vlak van landbouw en voedsel — waaronder deze uit de inventaris van deze studie — dat naast een aantal traditionele actoren ook burgers zich op deze domeinen organiseren. Burgers verenigen zich om rechtstreeks te kopen bij de lokale (bio)boer, richten coöperatieve supermarkten op, starten gemeenschapstuinen, worden lid van CSA-boerderijen, enz.. Deze burgers willen dus ook in het landbouw- en voedselsysteem bijdragen tot de uitbouw van een alternatief systeem, hetzij als producent, hetzij door dichter betrokken te zijn bij de productie, door bijvoorbeeld voedsel aan te kopen via varianten van korteketenlandbouw. Als kritische consument stemmen ze hun voedingsgewoonten steeds vaker af op het lokale

seizoensaanbod. Deze trend gaat gepaard met een wereldwijde opkomst van alternatieve voedselstrategieën.

Deze burginitiatieven sluiten aan bij de visie van Olivier De Schutter, die van 2008 tot 2014 Speciale Rapporteur voor het Recht op Voedsel was bij de Verenigde Naties. In zijn Eindrapport riep hij op tot diepgaande hervormingen in het wereldwijde voedselsysteem, tot een betere samenwerking tussen burgers, producenten, retailers en overheidsinstanties met het oog op duurzamere productie en meer 'voedseldemocratie'.³ Het gaat om het vervangen van de lineaire voedselketen door een circulaire voedselketting, waarbij consument en producent weer met elkaar communiceren en zich verantwoordelijk voor elkaar voelen. De Schutter pleit, net als andere experts, voor een andere, duurzame manier van produceren, omschreven als agro-ecologie. Net als bij energie rijst de vraag welke rol burgercollectieven als niche kunnen spelen in de transitie naar een duurzamer landbouw- en voedselsysteem en hoe zij daarbij, indien gewenst, kunnen worden ondersteund.

Ze zijn met vele, de nieuwe, duurzame alternatieven op het klassieke systeem. Supermarktketens als Carrefour, Colruyt of Delhaize tonen zich niet ongevoelig, en beginnen zelf, als reactie, te investeren in bijvoorbeeld meer lokale of biologische voeding. In de transitietheorie noemt men deze fase de 'optimalisatie van de gevestigde orde', ten gevolge van de (onrechtstreekse) druk door deze succesvolle burgercollectieven.⁴

Lokale voedselinitiatieven

Vertrekkend van principes als solidariteit, duurzaamheid, transparantie en samenwerking ontpopten zich in België en wereldwijd de voorbije jaren en decennia talloze door burgers of producenten geïnitieerde voedselinitiatieven. Enerzijds zijn er initiatieven van burgers onderling zoals collectieve moestuinen. Anderzijds groeperen burgers en producenten zich in rechtstreekse, solidaire samenwerkingsverbanden. We zoomen op enkele dieper in: Voedselteams, GASAP, CSA, BEES Coop en Agricovert.

Voedselteams

Voedselteams werd opgericht in 1996 naar een Japans model uit 1965, waarbij een groep mensen uit eenzelfde buurt samen voedsel aankopen, rechtstreeks bij lokale en regionale boeren (producenten), en dat wekelijks afhalen in een gemeenschappelijk depot. Het systeem wil op eerlijke wijze duurzame, biologische voeding aanbieden: afkomstig uit de regio, geproduceerd in harmonie met de vier seizoenen, met respect voor de aarde en de natuur, en waarbij de producent het recht behoudt op autonome keuzes en prijszetting. De betalingen gebeuren via een webwinkel.

Voedselteams zijn regionaal georganiseerd, maar hebben overal dezelfde werking: een (vrijwillige) kerngroep vult enkele vaste taken in, en leden engageren zich om minstens een jaar lid te zijn (€ 15 lidgeld), een teambijdrage te leveren en regelmatig via de webwinkel te bestellen (minstens 1 keer per maand). De producent betaalt aan Voedselteams 6% op zijn omzet. De producten worden wekelijks in één gemeenschappelijk depot afgeleverd, waar leden instaan voor een vlotte werking.

Eind 2017 telde Voedselteams 169 groepen in Vlaanderen, en het aantal blijft groeien.

Groupe d'Achats Solidaire de l'Agriculture Paysanne (GASAP)

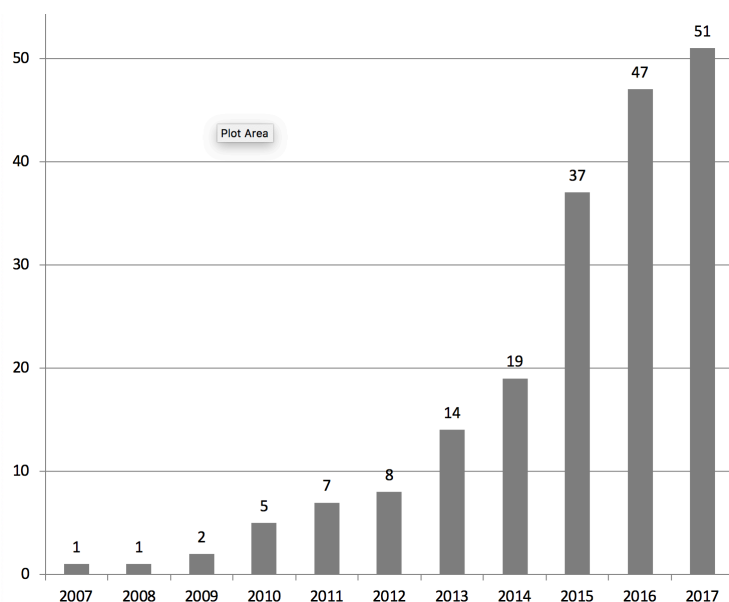
GASAP is sinds 2006 de Brusselse tegenhanger van de in 2001 in Frankrijk opgerichte AMAP (Association pour le Maintien d'une Agriculture Paysanne). GASAP bestaat uit lokale teams van gezinnen, 'eters', die gedurende een bepaalde periode rechtstreeks een abonnement nemen op de oogst van een lokale producent. Ze zijn gegroeid uit 'Le Début des Haricots' een groep mensen die zich in 2005 voor hun voedselaankopen tot eenzelfde producent wendde met het oog op de ondersteuning van kleinschalige landbouw. GASAP telt in 2017 eenennegentig groepen die negenduizend eters verenigen met een veertigtal producenten — een wederzijds en duurzaam engagement voor de aankoop (consument) en aanlevering (producent) van de oogst van het moment gedurende het hele seizoen. 'GASAP-eters' betalen drie maanden op voorhand, wat boeren de mogelijkheid biedt om hun (biologisch) teeltplan hierop af te stemmen en zodoende hun risico's op de hele voedselproductielijn te beperken. Boeren engageren zich op hun beurt tot een gediversifieerde productielijn met veertig tot zestig verschillende types groente en fruit over het hele jaar.

Community supported agriculture (CSA)

CSA's zijn een vorm van samenwerking tussen burgers en lokale landbouwers die in 1984 in de Verenigde Staten het licht zag en waarbij burgers jaarlijks een bijdrage betalen om de productiekosten van het landbouwbedrijf te kunnen dekken. In ruil krijgen ze een deel van de opbrengst. In België dateert de eerste CSA van 2007 (Het Open Veld in Leuven). Het CSA-netwerk werd 3 à 4 jaar later opgericht. Inmiddels zijn er vijftig CSA's in heel België. Daarbij bevinden zich de meeste in Vlaanderen. De eerste en voorlopig enige Brusselse CSA (Le Chant des Cailles in Watermaal-Bosvoorde) werd opgericht in 2015, de eerste en voorlopig enige Waalse CSA (Le Champ des Possibles in Luik) werd opgericht in 2016.

Het Open Veld in Leuven is samen met twee andere CSA's in 2017 uitgegroeid tot een gemengd bedrijf, Boer & Compagnie genaamd, een coöperatie van vier voltijds werkende vennoten met rundvee, varkens, granen en verwerkte zuivelproducten. Boer & Compagnie telt momenteel meer dan duizend leden. Ze kiezen voor een pakket groenten dat ze zelf komen oogsten — dat betalen ze op voorhand, aan het begin van het seizoen — of plaatsen een bestelling die ze op een vooraf bepaald tijdstip in een depot komen afhalen. Boer & Compagnie treft momenteel voorbereidingen om leden de kans te bieden mede-aandeelhouder te worden. Zo worden de consumenten mede-eigenaar van het bedrijf. Eerder konden ze ook al mede-eigenaar worden van de grond, via de Landgenoten cvba.

Vergeleken met de reguliere supermarkt zijn groenten bij Boer & Compagnie heel goedkoop. Vlees, dat ze volgens hun filosofie als luxeproduct beschouwen, is relatief duur, net zoals verwerkte producten die uitbesteed worden (zoals pasta) — dat is dan weer te wijten aan hun kleinschaligheid.

Figuur 3 – Evolutie aantal CSA in België

Brusselse, Ecologische, Economische en Sociale coöperatie (BEES COOP)

BEES Coop zag eind 2017 in de gemeente Schaarbeek het licht na een proefperiode van een jaar. Ze is geïnspireerd op het Amerikaanse model Park Slope Food Coop, dat sinds 1973 bestaat in New York. BEES Coop is de eerste Brusselse participatieve supermarkt met als doelstelling een grote consumentencoöperatie op te richten die kwaliteitsvoedsel aanbiedt aan toegankelijke, maar eerlijke prijzen, met respect voor mens en milieu. De supermarkt wordt gerund door haar coöperanten in shifts van twee uur en drie kwartier om de vier weken. In ruil daarvoor krijgen zij het exclusieve recht om hun inkopen in de winkel te doen. Het project BEES Coop wil een maximaal aantal mensen toegang verlenen tot duurzame voeding, de lokale economie stimuleren, de sociale cohesie versterken, een eerlijk prijzenbeleid voeren, transparant zijn, en sensibiliseren op het vlak van consumptiegewoonten.

Recent is BEES Coop eigenaar geworden van het gebouw waarin ze gehuisvest is, en eind 2017 telde ze 1800 coöperanten. Het merendeel daarvan (1400) zijn meewerkende coöperanten. De resterende 400 zijn sympathisanten die financiële steun hebben verleend maar niet meewerken en bijgevolg ook geen inkopen mogen doen, of lokale organisaties en scholen die wel mogen komen winkelen maar om organisatorische redenen niet helpen bij het runnen van de supermarkt. BEES Coop heeft ook zeven (betaalde) werknemers in dienstverband.

Diversiteit

In samenwerking met de ULB richtte BEES Coop het driejarig onderzoeksprogramma 'Falcoop' op dat zich buigt over de sociale diversiteit binnen BEES Coop als living lab en werkt aan de sensibilisering van buurtbewoners rond hun voedingsgewoonten. Falcoop bestudeert de sociaal-economische en culturele factoren die bepaalde bevolkingsgroepen aantrekken dan wel afschrikken om coöperant te worden. BEES wil zich maximaal aanpassen aan en openstellen voor alle lagen van de bevolking. Dat blijkt niet altijd evident. Zo heeft ze haar woordgebruik al bijgeschaafd (bv. 'deelnemen aan' i.p.v. 'coöperant worden' en 'werken'), maar het blijft moeilijk opboksen

tegen de lage prijzen van industriële producten uit goedkopere supermarkten. Hoewel BEES Coop via haar coöperanten vooral inzet op (gemiddeld duurdere) lokale en ethische bioproducten, ziet ze het als haar taak als consumentencoöperatie om ook tegemoet te komen aan de wensen of noden van mensen die het minder breed hebben. BEES Coop ging ook een samenwerkingsverband aan met het Schaarbeeks OCMW. Die biedt haar klanten een proefperiode aan binnen BEES Coop van zes maanden onder begeleiding, waarna het bereid is om geld voor te schieten wanneer iemand coöperant wil worden.

Agricovert

Agricovert werd opgericht in 2010 in Gembloux. Het is een cvba-so van producenten en actieve consumenten die zich tot doel stelt voor iedereen een juiste prijs te garanderen voor haar producten. De prijs wordt bepaald door de producenten met het oog op een eerlijk inkomen. Agricovert wil producten aanbieden die ecologisch en kwaliteitsvol zijn en rechtstreeks worden geoogst. De coöperatie wordt sociocratisch beheerd (i.e. gelijke behandeling van producenten en consumenten, en besluitvorming in consensus) en wil duurzame banen creëren voor laaggeschoolden. De coöperatie bestaat inmiddels uit meer dan dertig lokale producenten, meer dan duizend actieve consumenten en een vijftigtal lokale depots in Namen, Waals-Brabant en Brussel.

De hoofdwinkel bevindt zich in Gembloux en omvat onder andere een beenhouwerij, bakkerij, champignonkwekerij en een collectieve keuken. Daarnaast telt Agricovert ook nog een aantal kleinere verkooppunten in het Brussels hoofdstedelijk gewest, waaronder Transistor in Etterbeek, een pilootproject in samenwerking met Oxfam Wereldwinkels

Uitdagingen

Tegen de hoofdstroom in varen gaat uiteraard gepaard met de nodige uitdagingen, en daar worden ook bovengenoemde initiatieven niet van gespaard. Een weerkerend obstakel is de beperkte middelen om verder te kunnen groeien of professionaliseren, alsook het hoge engagement dat gevraagd wordt van de consument/coöperant (om bijvoorbeeld lokaal en op regelmatige tijdstippen aankopen te doen of om te helpen in de zaak). Voor CSA's is toegang tot grond een groot probleem, Agricovert waarschuwt voor het gevaar van nieuwe coöperatieve modellen om te vervallen in conventionele distributiesystemen waarbij producenten opnieuw zeggenschap verliezen en hun marges zien verkleinen. BEES Coop tenslotte kreeg te kampen met een grote juridische

rompslomp voor zijn werkende coöperanten. Het institutioneel kader of overheidsinstanties kunnen dus zowel bevorderend als belemmerend werken voor de versterking van alternatieven, wat op zijn beurt spanningen kan creëren ten aanzien van waarden, routines of belangen die misschien typerend zijn voor burgercollectieven, maar afwijken van de norm.

Het antwoord op dergelijke uitdagingen is deels terug te vinden in nieuwe samenwerking op een meer overkoepelend niveau. Steden, bijvoorbeeld, spelen een belangrijke rol om veranderingsprocessen op gang te helpen brengen zonder de band met de verschillende stakeholders te verliezen. Initiatieven vanuit de civiele maatschappij of een stedelijke overheid kunnen dan ook zeker hun nut bewijzen, zoals de volgende twee voorbeelden aantonen.

Voedselstrategieën op stedelijke schaal

Ceinture Aliment-Terre Liégeoise (CATL)

CATL is een initiatief dat in 2013 is gegroeid uit Liège en Transition. Het werd gelanceerd door een Luikse coalitie van zowel burgers als economische en culturele spelers met als doel een grondige transformatie van het regionale voedselsysteem. Twee factoren hebben hiertoe de aanzet gegeven: de regionale landbouwcrisis en de nieuwe dynamiek op het vlak van lokale en korteketenlandbouw, waaronder de opmars van het aantal lokale voedselteams, voedselcoöperaties, vormingen, enz..

CATL werd opgericht om al deze initiatieven met elkaar te verbinden in een netwerk en met het oog op een gemeenschappelijke strategie. Het wil de basis leggen voor reflectie en voor een actieplan om de consumptie van lokale producten in de Provincie Luik significant te verhogen. Enerzijds werden burgers aangesproken om deel uit te maken van coöperaties als Vins de Liège, Les Compagnons de la Terre, Cycle en Terre etc. Anderzijds werd de lokale politiek gemobiliseerd via lobbying. CATL werd uitgenodigd rond de politieke tafel om mee na te denken over een toekomstvisie, waarna vierentwintig Luikse gemeenten zich officieel hebben geëngageerd om hun vrijkomende landbouwgrond ter beschikking te stellen voor lokale en biologische landbouw. Daarnaast startten ze ook het project Creafarm met als doel de ontwikkeling van stadslandbouwprojecten in Luik voor jonge, startende landbouwers door de toegang tot grond te vergemakkelijken. Het aantal stadslandbouwers in de provincie steeg daardoor in minder dan een jaar tijd van eenentwintig naar zesenvestig. Het mag blijken dat CATL een katalyserende rol heeft gespeeld. Het Waals Gewest steunt inmiddels de opstart van zeven gelijkaardige initiatieven, onder andere in Charleroi en Verviers.

Gent en Garde

De Stad Gent ging in 2013 van start met Gent en Garde om haar voedselsysteem te verduurzamen. Ze richtte daarbij haar eigen Voedselraad op – een beleidsgroep samengesteld uit een vijftientigtal leden uit de landbouwsector, verenigingen, kennisinstellingen en handelaars – en bepaalde vijf strategische doelstellingen: 1) een zichtbare, kortere voedselketen, 2) een duurzame productie en consumptie van

voeding, 3) voedselverlies vermijden, 4) voedselafval hergebruiken, 5) sterkere sociale meerwaarde rond voedingsinitiatieven.

Om nieuwe voedseldynamieken op gang te brengen in de stad werd niet alleen ingezet op sensibilisering. Regelmatig worden ook projectoproepen gelanceerd zowel met het oog op nieuwe kleinschalige initiatieven (meer slimme stadslandbouw bijvoorbeeld) als op meer structurele ingrepen. Zo zagen de Food Savers het licht, waarbij overschotten in de stad worden opgehaald en geherwaardeerd door sociale organisaties. Een ander voorbeeld is het ter beschikking stellen van landbouwgrond van het OCMW voor een stadsgericht landbouwproject: beginnende boeren startten er inmiddels een CSA gekoppeld aan een veehouderij (cfr. circulaire voedselketting en agro-ecologie, zie eerder), met oog voor biodiversiteit (in samenwerking met Natuurpunt) én sociale tewerkstelling (in samenwerking met vzw De Moester). Recent is er ook een oproep gelanceerd voor projecten die lokale producenten kunnen verbinden met de horeca, retail en grootkeukens. Door een combinatie van veel complementaire initiatieven hoopt de Stad Gent met Gent en Garde als hefboom te fungeren voor kleinschalige en beginnende boeren, als alternatief voor de heersende en onduurzame marktspelers.

Het alternatieve voedselveld

Op basis van deze veldverkenning kunnen alternatieve voedselinitiatieven worden ingedeeld volgens twee assen. De horizontale as staat daarbij voor toenemend ecologisch engagement, en de verticale voor toenemende coöperatie tussen de boer en de eter. Burgercollectieven beogen dan, vanuit een *commons*-perspectief, het voedselsysteem van de linker onderkant te doen verschuiven naar de rechterbovenkant. Tegelijkertijd hebben we de verschillende nieuwe initiatieven opgedeeld in drie clusters, waarbij enkel de cluster rechtsboven 'Lokaal en Ecologisch' de diverse voedsel-*commons* omvat. Onderstaande figuur geeft duidelijk aan dat in het bijzonder bij voeding het collectieve aspect nauw verweven is met het lokale en ecologische karakter van de landbouwbedrijven waartoe het zich verbindt.

Uitdagingen

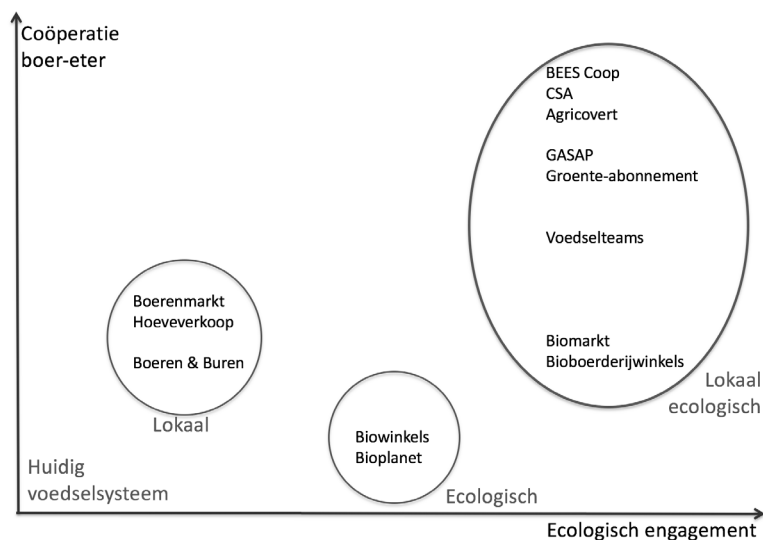
Burgers liggen mee aan de basis van een golf van nieuwe, duurzame voedselinitiatieven. Het toegenomen bewustzijn bij een deel van de bevolking heeft het aantal alternatieve voedselinitiatieven gevoelig doen toenemen en het thema op de lokale politieke agenda gezet.

Burgers worden in hun eigen voedselinitiatieven gedreven door andere waarden dan die van het traditionele voedselregime. Ze focussen vaak op transparantie, participatie, duurzaamheid, solidariteit en samenwerking. Zoals we eerder zagen brengt dit een aantal spanningsvelden met zich mee.

Nu voedselcollectieven succesvoller worden, rijst ook de uitdaging: hoe kunnen ze succesvol uitgroeien tot een volwaardig alternatief, hoe kunnen ze hun impact vergroten zonder aan waarden te moeten inboeten? Voedselcollectieven houden omwille van hun sociale en ecologische waarden vaak vast aan hun kleinschaligheid. Ze zien

liever meer groepen opstarten dan dat de groepen groter worden, ter vrijwaring van de gemoedelijkheid en participatieve groepsdynamiek. Dit heeft uiteraard zijn beperkingen in de evolutie naar een volwaardig alternatief voor de gevestigde orde.

Figuur 4 – Grafische voorstelling van het alternatieve voedselveld



We zien een positieve tendens op stedelijke schaal, op initiatief van de overheid dan wel op initiatief van burgers. Dit is een belangrijke ontwikkeling gezien het potentieel van voedselcollectieven om bij te dragen aan de realisatie van een voedseldemocratie. Stedelijke instanties fungeren bovendien als een belangrijke hefboom voor lokale en innovatieve burgercollectieven, met het oog op een graduele transformatie van de markt. Dit is minder evident op vlak van regelgeving, gelet dat deze zich vooral op Europees niveau bevindt met het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Desondanks zal de transitie naar een volledig duurzaam voedselsysteem zich niet op korte termijn voltrekken. De verschillende nichespelers staan op dit ogenblik nog onvoldoende sterk om een volwaardig alternatief te worden voor het traditionele voedselregime. Dit sluit weliswaar niet uit dat er op basis van de resultaten van dit onderzoek een aantal aanbevelingen geformuleerd kunnen worden.

Aanbevelingen

1. Nieuwe organisatie modellen zijn in België niet altijd wettelijk erkend (denk aan burgers die mee coöperatieve winkels uitbaten: zijn het vrijwilligers, werknemers of klanten?) wat leidt tot een administratieve en juridische rompslomp om zich in orde te stellen. Een aanpassing van het juridisch kader aan nieuwe organisatie modellen kan hierbij helpen.
2. Historisch gegroeide Europese steunmaatregelen bevoordelen vandaag vooral grote landbouwbedrijven gebaseerd op monocultuur. Dit gaat ten koste van kleinschalige en meer gediversifieerde landbouw. Een herziening van de

huidige steunmaatregelen op Europees niveau, met meer ondersteuning van duurzame productiemethoden kan hierbij helpen. Zo kunnen subsidies naast een afstemming op grootte van de veestapel, ook afgestemd worden op sociale en ecologische voorwaarden.

3. Hierbij aansluitend hebben nieuwe initiatieven baat bij het zich beter organiseren, zodat ze hun stem kunnen laten horen, op alle beleidsniveaus. Net zoals de energiecoöperaties zich verenigd hebben, kan een Europese federatie van alternatieve landbouw- en voedselactoren hiertoe bijdragen.
4. Economische globalisering heeft geleid tot een internationale concurrentieslag die maakt dat voedsel vandaag goedkoper verkocht wordt dan het geproduceerd (en vervoerd) kan worden. Burgers hebben daarom baat bij meer bewustzijn over de reële prijs van voedsel met inachtneming van de reële productie-, transport- en milieukost.
5. Burgercollectieven zijn gebaat bij het verzamelen van kennis en expertise, het uitwisselen van ervaringen, gezamenlijke structuren, en bij ruimte om te experimenteren.
6. Burgercollectieven kunnen zich best kenbaar maken bij het lokale bestuur. Een goede informering van het bestuur, o.a. over de uitdagingen van dergelijke initiatieven, kan het ertoe aanzetten, voor zover dit al niet het geval is, een (beter) kader uit te werken ter ondersteuning.
7. Tal van domeinen van onze samenleving zijn aan het digitaliseren. Dat brengt meestal meer gebruiksgemak met zich mee voor de consument, anderzijds kan de eigenaar van zo'n digitaal platform ook de broodnodige winst van de producent afromen. Daarom is er wereldwijd een beweging van *platform cooperativism* opgestart: producenten die zelf hun eigen digitaal platform ontwikkelen. Een relevant voorbeeld is de New Economics Foundation die in Groot-Brittannië het platform Faircab ontwikkelt voor taxichauffeurs, zodat ze een eigen alternatief hebben voor Uber. Een gelijkaardig initiatief in België, eventueel op basis van wat al bestaat in het buitenland (<https://openfoodnetwork.org>), kan duurzame burgerinitiatieven op vlak van voedsel ondersteunen.
8. Het is belangrijk dat alle bevolkingsgroepen, ongeacht hun inkomen, deel kunnen nemen aan de transitie. Met name kansarme gezinnen mogen niet de dupe zijn van het streven naar een gezond en duurzaam voedselbeleid. Voedseldemocratie is cruciaal. Dit betekent echter niet het afzwakken van agro-ecologische criteria, wel het op maat creëren van een groeiend aantal korteketeninitiatieven waar iedereen terecht kan en waardoor het aanbod ook vergroot.

Voor het volledige rapport, inclusief algemene conclusies, zie www.oikos.be.

Bio

Dirk Holemans is coördinator van Denktank Oikos en hoofdredacteur van Tijdschrift Oikos.

Tine De Moor is als hoogleraar verbonden aan de Onderzoeksgroep Instituties voor Collectieve Actie aan de Universiteit Utrecht.

Kati Van de Velde werkt als boekingsagent voor muziekgroepen, ze is als project-medewerker verbonden aan Denktank Oikos.

Noten

1. Provincie Oost-Vlaanderen. Windturbine in Oost-Vlaanderen. Rechtstreekse participatie & Omgevingsfonds: https://www.energielandschap.be/sites/default/files/u11/1402_21_Folder%20Windprojecten_B_versie%203.pdf
2. College van burgemeester en schepenen Leuven, (2017). Hernieuwbareenergie in Leuven: https://www.rescoopv.be/sites/default/files/171124_Participatie.pdf
3. De Schutter, O. (2017). The political economy of food systems reform. *European Review of Agricultural Economics* 1-27.
4. Lodder, M., Roorda, C., Loorbach, D., & Spork, C. (2017). Staat van Transitie: patronen van opbouw en afbraak in vijf domeinen.